

CO NA TEMAT DZIEJÓW APOSTOLSKICH MÓWI HISTORIA FORM I HISTORIA TRADYCJI NA PRZYKŁADZIE TZW. *SUMMARIÓW* WIĘKSZYCH? (DZ 2, 42–47; 4, 32–35; 5, 11–16)

1. Wprowadzenie

Dzieło Łukasza odróżnia się bardzo łatwo od innych ze względu na swoistą fizonomię literacką: opowiadanie zasadnicze przeplata się z mowami, a obszerne i dramatyczne epizody z krótkimi formułami refleksji lub syntezy. Autor posługuje się z wielką oryginalnością różnymi środkami wyrazu, łącząc harmonijnie wszystko w jeden obraz¹.

Od pewnego czasu w badaniach tekstów biblijnych odnotowujemy pewną niechęć w stosunku do egzegezy czysto diachronicznej i dlatego przeważa pogląd, iż tekst powinien być czytany taki, jaki jest. Ta tendencja, bez wątpienia słuszna, nie powinna przeradzać się jednak w rodzaj odrzucenia poszukiwań genezy literackiej danego tekstu lub jego elementów w ogóle. Tekst bowiem, prawie zawsze, jest sumą transformacji licznych, wcześniejszych przekształceń.

W Dziejach Apostolskich, mimo zmienności sytuacji i różnorodności osób, istnieją pewne elementy stałe, które ich autor wysuwa na pierwszy plan: rozrost liczebny wspólnoty i rozwój ruchu chrześcijańskiego, wolność i śmiałość w głoszeniu Słowa Bożego, przyłączanie się nowych wyznawców, radość przyjmujących wiarę, wytrwałość ewangelizatorów, charakterystyka pierwotnej wspólnoty².

Bogaty materiał jest zręcznie złożony w jedną całość (łączącą wspomniane wyżej elementy), która tworzy swoiste refreny redakcyjne zwane *summariami*. Są to wtrącenia mniej lub bardziej obszerne umożliwiające stworzenie pewnego punktu odniesienia, które następują po opisie niektórych decydujących wydarzeń i jednocze-

śnie stanowią przygotowanie do dalszego opisu rozwoju tychże zdarzeń. Ponadto zwracają one uwagę czytelnika na skutki, jakie powoduje rozprzestrzenianie się Słowa Bożego³. Te elementy kompozycyjne podzielone są zazwyczaj w następujący sposób⁴:

A. summaria większe: 2, 42–47; 4, 32–35; 5, 11–16;

B. summaria mniejsze: 1, 14; 6, 7; 9, 31; 12, 24; 16, 5; 19, 20; 28, 30–31;⁵

C. summaria numeryczne: 2, 41; 4, 4; 5, 14; 6, 1.7; 9, 31; 11, 21.24; 12, 24; 14, 1; 19, 20.

Wszystkie trzy grupy służą autorowi Dziejów Apostolskich do opisania charakteru pierwotnego Kościoła, jego rozwoju, a także do tworzenia uogólnień następujących po szczegółowych opisach.

2. Summaria większe

W niniejszej pracy szczególną uwagę skupimy jedynie na pierwszej z wymienionych powyżej grup, w której zostały zebrane i wyidealizowane niektóre dane tradycji na temat pierwotnego Kościoła.

A. Summarium 2, 42–47

- (42) *Trwali oni w nauce Apostołów i we wspólnocie, w łamaniu chleba i w modlitwach.*
- (43) *Bojaźń ogarniała każdego, gdyż Apostołowie czynili wiele znaków i cudów.*
- (44) *Ci wszyscy, co uwierzyli, przebywali razem i wszystko mieli wspólne.*
- (45) *Sprzedawali majątki i dobra i rozdzielali je każdemu według potrzeby.*
- (46) *Codziennie trwali jednomyślnie w świątyni, a łamiąc chleb po domach, przyjmowali posiłek z radością i prostotą serca.*
- (47) *Wielbili Boga, a cały lud odnosił się do nich życzliwie. Pan zaś przymnażał im co dziennie tych, którzy dostępowali zbawienia.*

Wydaje się prawdopodobne, że pierwotna tradycja nie posiadała żadnego opisu wydarzenia z okresu pomiędzy zesłaniem Ducha Świętego a uzdrowieniem paralytyka. Tekstem Dz 2, 43–47 autorowi Dziejów Apostolskich udało się bardzo dobrze połączyć te dwa wydarzenia⁶. Użycie partykuły $\delta\epsilon$ i jej odpowiednika $\mu\epsilon\nu$, który znajduje się w epizodzie opisującym Pięćdziesiątnicę, czyni to przypuszczenie jeszcze bardziej przekonującym⁷.

Cerfaux uważa, że już tutaj, na początku dzieła, zostaje nam podany w postaci summarium ogólny obraz całej reszty opowiadania. Autorem tego streszczenia byłby sam Łukasz⁸.

Benoit z kolei utrzymuje, że omawiana perykopa została wprowadzona do całości później. Łukasz nie mógłby osłabić całości przekazu podobną interpolacją. Na-

wet wyrażenie $\pi\acute{\alpha}\sigma\eta \psi\upsilon\chi\eta\grave{\eta}$ uważa za Łukaszkowe, ponieważ poza Dz 2, 43 znajduje się ono tylko w Łk 3, 23 (i to w tłumaczeniu LXX).

To prawda, że pewne elementy w tekście wydają się być nie na swoim miejscu, np.: użycie $\phi\acute{o}\beta\omicron\varsigma$ (Dz 2, 43) byłoby bardziej sensowne tuż po tragicznym epizodzie z Ananiaszem i Safirą (Dz 5, 21); wersety 44–45 pasują lepiej do summariu w rozdziale czwartym, gdzie w dalszym toku rozważań zostały podane konkretne przykłady ilustrujące (por. Dz 4, 36–37; 5, 1–10)⁹.

Wyrażenie $\tau\eta\ \kappa\lambda\acute{\alpha}\sigma\epsilon\iota\ \tau\omicron\upsilon\ \acute{\alpha}\rho\tau\omicron\upsilon$ (w. 42) pochodzi prawdopodobnie z języka tradycji (por. 1 Kor 10, 16b)¹⁰. Termin $\kappa\omicron\iota\upsilon\omega\nu\iota\alpha$, który u Łukasza występuje tylko w tym miejscu, wyklucza hipotezę, że werset 42 jest Łukaszkową syntezą wersetów 46–47¹¹.

Ponieważ autor nie daje nam żadnego przykładu, nie jest możliwe dokładne określenie, które dane w summariu pochodzą z nauczania Apostołów wewnątrz samej wspólnoty¹².

Przysłówek $\omicron\mu\theta\upsilon\alpha\delta\omicron\nu$ (Dz 2, 46) wydaje się być idealizacją wspólnoty, o której wcześniej była mowa w tekście¹³. Charakter całego zresztą fragmentu sprawia wrażenie, że mamy tu do czynienia raczej z opisem idealnego życia pierwotnej wspólnoty, niż z rodzajem protokołu liturgicznego jak utrzymywał Jeremias¹⁴.

Dokładniejsze badania wykazują ponadto, że zarówno to summarium, jak i pozostałe w rozdziałach czwartym i piątym, miały bardzo podobną historię rozwoju. Taką opinię podziela między innymi Cerfaux¹⁵.

Na koniec warto odnotować, że istotna treść zawarta w pierwszym summariu została praktycznie dwukrotnie powtórzona w rozdziałach czwartym i piątym.

B. Summarium 4, 32–35

- (32) *Jeden duch i jedno serce ożywiały wszystkich wierzących. Żaden nie nazywał swoim tego, co posiadał, ale wszystko mieli wspólne.*
- (33) *Apostołowie z wielką mocą świadczyli o zmartwychwstaniu Pana Jezusa, a wszyscy oni mieli wielką łaskę.*
- (34) *Nikt z nich nie cierpiał niedostatku, bo właściciele pól albo domów sprzedawali je.*
- (35) *i przynosili pieniądze [uzyskane] ze sprzedaży, i składali je u stóp Apostołów. Każdemu też rozdzielano według potrzeby.*

Podobnie jak w pierwszym summariu, także tutaj zostają na nowo przypomniane owoce Ducha Świętego.

Zauważmy od razu, że interpretacja braterstwa chrześcijańskiego czyli $\kappa\omicron\iota\upsilon\omega\nu\iota\alpha$ jest bardzo podobna do obrazu wspólnoty z 2, 44. Redaktor w sposób widoczny rozwinął tę ideę na bazie wersetów 34–35, a potem połączył oba poglądy w 2, 44–45.

Wspólnota dóbr została prawdopodobnie wyprowadzona z pojedynczych przykładów dostarczonych przez tradycję. Dane o Barnabie czy Ananiaszu potwierdzają opinię, że aktualnie zachowany w tekście obraz pierwotnej wspólnoty jest efektem późniejszej idealizacji¹⁶.

Egzegeci uważają dość powszechnie, że wiersze 32–35 są zależne od tradycji. Stanowisko takie potwierdza fakt, że stanowią one jednostkę nie tylko tematyczną (kwestia wyrzeczenia i posiadania), ale także formalną (por. użycie οὐδέ)¹⁷.

Są jednak wśród nich i tacy, którzy mocno podtrzymują opinię, że sprzężenie summarium i dwóch wspomnianych epizodów zostało dokonane dopiero przez Łukasza, a nie przed nim¹⁸.

Schneider tłumaczy „włączenie” wersetu 33 do aktualnego kontekstu intencją Łukasza, tym bardziej, że kompozycja summarium mogła być dokonana przez Łukasza stopniowo¹⁹. W wyniku tych zabiegów werset znalazł swoje logiczne miejsce w tekście.

Na korzyść kompozycji przemawia również fakt, że nawet w samym summarium można dostrzec dwie różne idee: z jednej strony rzeczy były we wspólnym posiadaniu – i to jest zgodne ze współczesnymi ideałami greckimi obowiązującymi w życiu wspólnym²⁰, z drugiej zaś – pojedynczy właściciele sprzedawali swoje dobra, aby się nimi dzielić – co z kolei bardziej odpowiada ideałom deuteronomistycznym (por. Pwt 15, 4)²¹.

Ta druga idea wydaje się lepiej pasować do oryginalnego przesłania summarium. Zimmermann dodaje, że werset 33 jawi się jako streszczenie i podsumowanie 5, 23–33, a przyczyną takiego zabiegu byłaby treść wersetów 30–31²².

C. Summarium 5, 11–16

- (11) *Strach wielki ogarnął cały Kościół i wszystkich, którzy o tym słyszeli.*
- (12) *Wiele znaków i cudów działo się przez ręce Apostołów wśród ludu. Trzymali się wszyscy razem w krużganku Salomona.*
- (13) *A z obcych nikt nie miał odwagi dołączyć się do nich, lud zaś ich wychwalał.*
- (14) *Coraz bardziej też rosła liczba mężczyzn i kobiet przyjmujących wiarę w Pana.*
- (15) *Wynoszono też chorych na ulicę i kładziono na łożach i noszach, aby choć cień przechodzącego Piotra padł na kogoś z nich.*
- (16) *Także z miast sąsiednich zbiegano się mnóstwo ludu do Jerozolimy, znosząc chorych i dręczonych przez duchy nieczyste, a wszyscy doznawali uzdrowienia.*

Punktem wyjścia trzeciego summarium jest epizod z Ananiaszem. Poprzez obszerniejszą wzmiankę o cudach, zostają zintegrowane poprzednie dwa summaria. Dzięki temu stało się również możliwe pokazanie, że błaganie z Dz 4, 30 zostało rzeczywiście wysłuchane²³. Sytuacja opisywana w Dz 2, 43 ma tutaj swoje bardziej naturalne miejsce. Odnotujmy ponadto, że słowo ἐκκλησίαν, które występuje w powiązaniu z φόβος mogło pojawić się pod wpływem hebrajskiego *qāhāl* (por. 4, 10; 10, 12.20; 31, 31).

Haenchen analizując ten fragment dochodzi do bardzo radykalnego wniosku, że pomiędzy wersetami 14 i 15 nie ma właściwie żadnego powiązania, podczas gdy dostrzega takie powiązanie pomiędzy wersetami 15 oraz 12a²⁴.

Z kolei Benoit i Zimmermann uznają za wtórne wersety 12b–14. Drugi z nich sugeruje ponadto, że przyczyną tego włączenia jest epizod opisany w 5, 17–21²⁵.

Jeśli rozumowanie to jest słuszne, istotna charakterystyka pierwotnej wspólnoty znajduje się w 5, 15. Ta właśnie prawda została uogólniona w summariu przedredakcyjnym (por. 2, 42–47) z jednej strony poprzez werset 12a, z drugiej przez werset 16²⁶.

Jeszcze dalej idzie Conzelmann, który dopatruje się tutaj śladów analogicznego summarium z Mk 6, 53–56. Loisy²⁷ widząc te zbieżności twierdzi, że Łukasz celowo pominął ten fragment w swojej Ewangelii z zamiarem użycia go w Dziejach Apostolskich.

Moffatt z kolei odnotowuje, że Łukasz (podobnie jak i Paweł) nie musiał prezentować swoich poglądów zawsze w sposób uporządkowany²⁸.

Cadbury zakłada, że fragment 5, 15–16 może być traktowany jako jeszcze jedno oddzielne summarium, dotyczące uzdrowień. W tym przypadku należałoby go powiązać z treścią Dz 8, 6–7²⁹.

3. Główne opinie dotyczące summariów większych

Uważna lektura summariów pozwala nam dostrzec w nich wiele elementów wspólnych³⁰:

2, 42	1, 14	2, 46
2, 43a	5, 11	5, 5b
2, 43b	5, 12a	
2, 44–45	4, 32.34–35	
2, 46a	5, 12b	1, 14a
2, 46b	2, 42	
2, 47a	4, 33b	5, 13b
2, 47b	5, 14	

Fakt ten stał się przyczyną wielu hipotez na temat procesu powstawania poszczególnych perykop. Można je ograniczyć do trzech zasadniczych³¹:

- Łukasz sam napisał summaria wychodząc od jakiejś krótkiej wiadomości (np. 2, 46). Ten pierwotny przekaz z upływem czasu został wyjaśniony i poszerzony poprzez dokładniejsze sformułowanie określeń i zagadnień w nim występujących, takich jak: wspólnota, nauczanie Apostołów, łamanie chleba, modlitwa;
- Tekst aktualny jest wynikiem syntezy elementów tradycji, które Łukasz przekazał dalej w swoim tekście, tak jak je otrzymał. Często podkreśla się przy tej okazji, że te elementy stanowią treść rozwijaną w dalszych wersetach;
- Łukasz miał do dyspozycji serię krótkich ogólnych opisów, które następnie przepisał w sposób uporządkowany. Tekst obecny jest jednak wynikiem nieudolnego redaktora, który już po Łukaszu przetworzył tekst przenosząc jedne elementy i powtarzając inne.

Opinie egzegetów pozostają mniej więcej w obrębie tych trzech zasadniczych możliwości.

Benoit³² pozostając wierny opinii, że w Dziejach Apostolskich wszystko jest autorstwa Łukasza (nie wykluczając gloss) wyjaśnia, że autor redagował swoje dzieło etapami, tak jak w przypadku swojej Ewangelii, czyli najpierw tworzył perykopy, które następnie stopniowo scalał za pomocą wtrąceń i połączeń.

Perrot zauważa jednak, że nie należy zbyt szybko odrzucać innej hipotezy³³: oryginalne dzieło Łukasza doznało pewnych transformacji w samym środowisku Łukasowym. Mogło się zdarzyć, że tekst ponownie odczytany i dostosowany do aktualnych potrzeb wspólnoty, przez jakiś czas zachowywał margines płynności (o czym świadczy tzw. tekst zachodni) do czasu, gdy nastąpiła ostateczna redakcja, ta którą dzisiaj posiadamy.

Faktem jest, że najobszerniejsze summaria znajdują się w części Dziejów Apostolskich uznanej przez specjalistów za najbardziej ubogą w źródła. Ta opinia (jeszcze do dziś niezupełnie zarzucona) tłumaczy powstanie summariów chęcią ubogacenia wcześniejszych wiadomości³⁴.

Benoit nie wykluczył możliwości istnienia streszczeń umiejscawianych przez redaktora za każdym razem w środku perykopy: 2, 34–35; 4, 33; 5, 12b–14.

Reicke uznaje, że wszystkie trzy summaria powstały w całości na etapie tradycji. Łukasz przejął je do swojego dzieła już jako formy zamknięte i opracowane³⁵.

Schneider stwierdza natomiast (przeciw Jeremiasowi³⁶), że nie da się udowodnić z całą pewnością, że każde krótkie summarium zostało poszerzone innymi wiadomościami w momencie końcowej redakcji, ani nawet, że te trzy podsumowania były poszerzone przez kolejnego redaktora.

Zimmermann z kolei, stosując podobne rozumowanie, neguje zupełnie Łukasowe autorstwo summariów³⁷.

Otwartą pozostaje nadal kwestia, jakimi materiałami dysponował autor Dziejów Apostolskich w chwili tworzenia tego rodzaju summariów. Plümacher wskazuje, że nie należy zapominać, iż to nie Łukasz musiał być tym, który jako pierwszy wprowadził pewne idee. Jest to szczególnie istotne przy ocenie tzw. komunizmu wczesnochrześcijańskiego³⁸. Egzegeta jest przekonany, że w swoim opracowaniu autor posługuje się terminami pochodzącymi z wyobrażeń czasów pierwotnych i z utopii politycznych filozofii greckiej, którymi charakteryzowano tzw. złoty wiek ludzkości.

Wydaje się słuszne i przekonujące, że summaria uogólniają zachowania, które pierwotnie przedstawiane były jako przypadki szczególne (por. 2, 44nn; 4, 32.34)³⁹.

Według Schuberta, wpływ hellenistyczny jest bardziej zgodny z poglądem, według którego pochodzenie summariów należy przypisać raczej samemu Łukaszowi, aniżeli jego źródłom⁴⁰.

Inny egzegeta, Zwaan, rozróżnia w summariach wersety służące przede wszystkim uogólnieniom i takie, które podają nowe wiadomości. Ustalenie jednak dokładnej granicy między nimi nie jest dzisiaj możliwe⁴¹.

Argumentem, który skłania najbardziej do przyjęcia Łukasowego autorstwa summariów jest z jednej strony zbieżność lingwistyczno-stylistyczna, z drugiej – ich funkcja uogólniania szczegółowych danych. Biorąc pod uwagę archaizujący język autora jest jasne, że znajduje się on w znacznej odległości czasowej od wspólnoty pierwotnej, której idealne zachowanie chce teraz przedstawić swoim współczesnym jako model do naśladowania⁴².

Można zatem uznać, jak to czyni Fabris⁴³, że w tej syntezie autor skondensował szerszą serię wydarzeń albo zastąpił ją ogólnym podsumowaniem lub stereotypową formułą, ponieważ brak było dokładniejszych informacji na temat określonej sytuacji. Te właśnie refreny, które budują spójność i jedność literacką narracji, wskazują jednocześnie kierunek i linie rozwoju: nie tylko i wyłącznie geograficzne, ale także duchowe i teologiczne.

Dibelius zauważa, że ich funkcją wewnątrz całej kompozycji jest ponadto powiązanie pomiędzy sobą poszczególnych fragmentów narracyjnych przedstawianych w formach epizodycznych i sprawianie wrażenia posuwania się akcji do przodu w czasie⁴⁴.

Podobieństwa zachodzące w poszczególnych *summariach* mogą być wynikiem znanej tendencji Łukasza: wyrażanie się w sposób niezależny, ale podobny, na ten sam temat. Mogą także być efektem powtórzeń istniejących już w samych źródłach.

Natomiast różnice należy przypisać Łukaszwowej tendencji parafrazowania; z dwóch *summariów* drugie stanowiłoby oryginal⁴⁵.

4. Zakończenie

W świetle powyższych stwierdzeń nie jest łatwo zająć jednoznaczne stanowisko, co do sposobu powstania *summariów*. Biorąc pod uwagę różne możliwości interpretacyjne, można pokusić się o hipotezę trzech następujących po sobie stadiów:

- a) materiał redakcyjny: opowiadania budujące (3, 1–10; 4, 36–37; 5, 1–10); pełne czci formy modlitwy (4, 24–30); praktyka życia i ideały apostołskie: *koinonia*, kult świątynny, wspólny posiłek wspólnoty;
- b) pierwsze, starsze stadium redakcji księgi: elementy tradycji zostają uogólnione w *summariach*, a następnie bezpośrednio połączone z relatywnymi opowiadaniem (por. 2, 42.46–47; 4, 32b. 34–35; 5, 11–12.15);
- c) działanie redakcyjne późniejsze: etap poszerzenia *summariów* polegający na wspólnym złożeniu różnych elementów w jedną całość.⁴⁶

Na koniec przyjmujemy, że jakkolwiek ocenimy istniejące hipotezy jedno jest pewne: Łukasz korzystając z materiału redakcyjnego, przedstawia go w taki sposób, aby czytelnik mógł zrozumieć atmosferę miłości i jedności panującą w pierwotnej jerozolimskiej wspólnotcie, która pozostawała pod wspólnym przywództwem Apostołów. Tym sposobem, także z niewielką ilością materiału będącego do dyspozycji autora, udało mu się, dzięki *summariom* zamieszczonym od czasu do czasu w opowiadaniu, sprawić wrażenie pewnej całości, bardzo sugestywnej i wywołującej wspomnienia⁴⁷.

Summary

What is History of Form and History of Tradition saying on the Subject of the Acts of the Apostles on Basis of greater Summaria?

The Acts of the Apostles can be easily distinguished from the rest of the Bible because of its own literary physiognomy: the basic story is interweaved with speeches, broad and dramatic episodes with short reflections and syntheses. Despite changing situations and people, there exist certain stable elements which the author brings to the forefront: growth of the community and development of Christian movement, liberty and bravery in preaching God's word, adding new faithful, joy of people accepting faith, perseverance of evangelists, characteristics of original community. This rich material is cleverly put together and creates characteristic editorial refrain called summaria. In this work, only greater summaria were taken into account. Some traditions with the original church were gathered and idealized in this work. Based on these traditions, the author is trying to show that in studies of Biblical text one should not resign from finding literary genesis of given text or its elements over purely diachronical exegesis. The text is always the summary of many transformations of earlier information being passed on.

Przypisy

- ¹ R. Fabris, *Atti degli Apostoli*, Roma 1984, ss. 24–25.
- ² R. Fabris, *Atti*, ss. 27–28.
- ³ Tamże, s. 27.
- ⁴ R. J. Dillon, J. A. Fitzmyer, *The Acts of the Apostles*, w: *The Jerome Biblical Commentary* (= JBC), New Jersey 1974, 45:4; por. także P. Benoit, *Remarques sur les „sommaires” des Actes des Apôtres*, w: *Aux sources de la tradition chrétienne*, (Fest. M. Goguel), Paris 1950, ss. 1–10; J. Cerfaux, *Ephemerides Theologicae Lovanienses* (= *ETHL*) 16 (1936) ss. 5–31; J. Jeremias, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Iteren Kirche* (= *ZNW*) 36 (1937) ss. 205–221.
- ⁵ Por. A. H. McNeile, *Introduction to the Study of the NT*, Oxford 1953, ss. 97–98.
- ⁶ G. Schneider, *Gli atti degli Apostoli*, Brescia 1985, t. I, s. 397.
- ⁷ Por. *JBC* 45:23.
- ⁸ L. Cerfaux, *Les Actes des Apôtres et le christianisme primitif*, w: *Recueil L. Cerfaux*, Gembloux 1954, t. II, s. 74; por. także H. J. Cadbury, *The Making of Luke – Acts*, (London 1961), s. 58.
- ⁹ *JBC*, 45:23.
- ¹⁰ G. Schneider, *Atti*, s. 397.
- ¹¹ H. Zimmermann, *Biblische Zeitschrift* (= *BZ*) 5 (1961), s. 75.
- ¹² G. Schneider, *Atti*, s. 397.
- ¹³ *JBC*, 45:24.
- ¹⁴ J. Jeremias, *Die Abendmahlsworte Jesu*, Göttingen 1967, ss. 111–114.
- ¹⁵ J. Jeremias, *ZNW*, s. 206; J. Cerfaux, *ETHL*, 5n.
- ¹⁶ H. J. Cadbury, *The Summaries in Acts*, w: *Beginnings of Christianity*, t. V, s. 148.
- ¹⁷ G. Schneider, *Atti*, s. 505.

- 18 E. Trocmé, *Le Livre des Actes et l'histoire*, Paris 1957, s. 196.
- 19 G. Schneider, *Atti*, s. 505.
- 20 H. Conzelmann, *Die Apostelgeschichte (=Apg)*, „HBNT“ VII, Tübingen 1973, s. 31; A. Wikenhauser, *Gli Atti degli Apostoli*, Brescia 1958, s. 86.
- 21 *JBC*, 45:31.
- 22 H. Zimmermann, *BZ*, s.77.
- 23 H. Conzelmann, *Apg*, s. 46.
- 24 E. Haenchen, *Die Apostelgeschichte, (Apg)*, Göttingen 1959. s. 238.
- 25 H. Zimmermann, *BZ*, s.78.
- 26 Na temat wspólnoty dóbr w pierwszym okresie Kościoła por. L. Dupont, *Comunità dei beni nei primi tempi della Chiesa*, w: *Studi sugli Atti degli Apostoli*, Roma 1971, ss. 861–889.
- 27 A. Loisy, *Les Actes des Apôtres*, Paris 1920, s. 274.
- 28 Moffatt, *Introduction to the Literatur of the New Testament*, s. 311.
- 29 H. J. Cadbury, *Beginnings*, t. V, s. 398.
- 30 Tamże, s. 397–398.
- 31 C. M. Martini, *Gli Atti degli Apostoli*, w: *Nuovissima Versione della Bibbia*, Roma 1984, ss. 28–29.
- 32 P. Benoit, *Biblica*, 40 (1959), ss. 780, 790.
- 33 Ch. Perrot, *Gli Atti degli Apostoli*, w: A. George, P. Grelot, *Introduzione al Nuovo Testamento*, Roma 1984, s. 262.
- 34 E. Haenchen, *Apg*, ss. 155–158.
- 35 B. Reicke, *Glaube und Leben der Urgemeinde. Bemerkungen zu Apg. 1–7*, „Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments“ 32, Zürich 1957.
- 36 J. Jeremias, *Abba. Studien zur neutestamentlichen Theologie und Zeitgeschichte*, Göttingen 1972, ss. 16–19.
- 37 H. Zimmermann, *BZ*, ss. 71–82.
- 38 E. Plümacher, *Lukas*, Göttingen 1972, ss. 16–19.
- 39 G. Schneider, *Atti*, s. 148.
- 40 H. V. Schubert, *Der Kommunismus der Wiedertäuter in Munster und seine Quellen*, w: *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaft*, t. X (1919), s. 33.
- 41 J. de Zwaan, *Harward Theological Review*, XVII (1924), ss. 101–110.
- 42 G. Schneider, *Atti*, ss. 147–48.
- 43 R. Fabris, *Atti*, ss. 27–28.
- 44 M. Dibelius, *Stilkritisch zur Apostelgeschichte*, w: *Aufsätze zur Apostelgeschichte*, Göttingen 1968, s. 15.
- 45 H. J. Cadbury, *Beginnings*, ss. 395–396.
- 46 *JBC* 45:23.
- 47 C. M. Martini, *Atti*, s. 29.